

Leiden is een stad van verf. Wie van ver komt, wordt getroffen door haar schilderachtige silhouet. Maar dat is niet alles. Gedurende de afgelopen eeuwen woonden en werkten enkele van 's werelds beste en beroemdste schilders in de stad en hielden haar een spiegel voor. Ze gaven haar een gezicht. Wekelijks neemt ONNO BLOM een schilderij van een Leidse schilder uit de collectie van De Lakenhal onder de loep.

Deze week: **Sfeer van Theo van Doesburg.**

Het vergif van de Nieuwe Geest

Theo van Doesburg kwam naar Leiden voor een vrouw. In 1916, drieëntwintig jaar oud en getrouwd, was hij hevig verliefd geworden op de veel jongere Helena Milius, roepnaam Lena. Zij werkte als boekhoudster bij een zeepfabriek in Leiden en Van Doesburg was, na zijn demobilisatie uit het leger – in 1914 was de Eerste Wereldoorlog uitgebroken – bij zijn moeder in Haarlem gaan wonen. Van daaruit reisde hij steeds naar Leiden.

Maar ook als hij niet bij haar was, kon hij Lena niet uit zijn gedachten zetten. 's Nachts schreef hij liefdesgedichten. 'Van 't uitspansel der minne' heet er één, en een ander 'Aan Haar': 'Ik kan zoó lang / niet / zonder zoen / van jou. / De dagen / worden nachten / vaal en graauw. / Ik kan / zoo lang / niet / zonder blik / van jou. / Het zonlicht / wordt zoo mat, / de hemel / zonder blaauw / Ik kan / zoo lang niet / zonder / jou.'

Theo van Doesburg was op 3 augustus 1883 geboren als Christiaan Emil Marie Küpper. Hij was officieel de zoon van een Duitse fotograaf, maar nam de naam aan van zijn stiefvader, Theodorus Doesburg, aan wiens achternaam hij het veelzeggende 'van' toevoegde. Ondanks de protesten van zijn ouders vertrok hij als achttienjarige naar Amsterdam om daar, zonder enige opleiding, van de kunst te gaan leven. Hij scharrelde een karig loontje bij elkaar als tekenleraar en schreef verhalen. In 1904 ontmoette hij de schrijfster Agnita Feis, met wie hij zes jaar later zou trouwen.

Opmerkelijk genoeg had Van Doesburg in die jaren een nogal conservatieve smaak. Dat blijkt ook uit zijn portretten en zelfportretten, die in 1908 voor het eerst werden geëxposeerd in de Haagse Kunstkring. Hij zag maar weinig in het werk van luministen als Toorop of kubisten als Cézanne. Maar dat veranderde totaal toen hij het boek *Über das Geistige in der Kunst* las, waarin Wassily Kandinsky, de abstracte kunstenaar, zijn opvattingen over kleur en spiritualiteit uiteenzette. Het was een openbaring.

Toen op 1 augustus 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak, werd Van Doesburg gemobiliseerd en gestationeerd in het zuiden des lands. Als soldaat leerde hij Anthony Kok kennen, spoorwegbeambte en dichter, met wie hij zijn hele leven zou blijven corresponderen. In datzelfde jaar werd hij ingekwartierd in Tilburg, waarschijnlijk bij de familie Milius – en zo leerde hij Lena kennen. Zodra hij was gescheiden van zijn eerste vrouw, trouwde hij met Lena. In het stadshuis van Leiden, op 30 mei 1917.

Aanvankelijk leefden zij op kamers in de

stad. 'Dat kamertjes leven is en blijft een ellendig gescharel,' schreef hij aan Kok. Van Doesburg werkte als een razende, aangestoken door het vuur van de nieuwe kunst. Uit het raam van het pensionnetje op de Stadhouderslaan 32 maakte hij in 1916 *Schilderij (motief: boom)*. Een bloeiende kastanjeboom, waarvan de kruin geheel bestaat uit driehoeken en de huizen op de achtergrond uit geometrische blokken.

Het schilderij staat sterk onder invloed van het bezoek dat Van Doesburg aan Mondriaan in Laren had gebracht. Mondriaan was toen in zijn atelier bezig aan *Compositie X (zee en pier)*. 'Ik denk,' schreef van Doesburg, 'dat Helena nu ook wel indruk zal gekregen hebben dat de rijkdom van den waarachtigen kunstenaar niet bestaat in schatten van goud of goed. Dan heb ik soms angst, dat zij met mij de toekomst minder helder zal inzien dan vóór zij mij kende.'

In april 1917 betrokken Does en Lena een woning aan het Kort Galgewater 3. Het zwart-witte motief van het logo van *De Stijl* in de bestrating voor het huis herinnert daar vandaag de dag nog aan. 'Het uitzicht dat ik heb is zoo prachtig, dat ik van uit mijn raam de mooiste composities kan maken,' schreef hij aan Anthony Kok nadat zij er net waren komen wonen. Een maand later was hij nog altijd euforisch: 'Ik voel mij onbeschrijflijk gelukkig in de zekerheid der beeldende kunst. Ik wist niet dat de beeldende kunst iemand zoo gelukkig maken kon. Ik leef zoo heerlijk met en in en dóór mijn werk.'

Kort voor zijn verhuizing naar het Galgewater, in 1916, schilderde Van Doesburg *Sfeer*, het enige schilderij dat de Lakenhal uit zijn Leidse periode in de collectie heeft. Het is ontstaan uit een hevige gemoedstoestand – een 'état d'âme' noemde Van Doesburg dat – en lijkt een spiritueel diagram van het universum. Het is een hemelsblauw visioen van de kosmos.

Sfeer is een Fremdkörper in Van Doesburgs werk uit die tijd omdat het geen tastbaar onderwerp heeft. Op zijn zoektocht naar zuiverheid in de beeldende kunst hield Van Doesburg zich destijds vooral bezig met wat hij 'doorbeelden' noemde. In zijn 'doorbeeldingen' nam Van Doesburg een koe, een ontbijttafel, of een portret als uitgangspunt en bracht dat in twee of drie schilderijen steeds verder terug tot een spel van lijnen en kleuren. Op 7 mei 1917 schreef hij in opperste opwindung aan Kok: 'Heb een portret van Helena in glas en lood ontworpen! Het slaat de middeleeuwen totaal kapot! Ik beefde nog uren daarna en als ik nu naar het schetsontwerp kijk

springen me de tranen in de oogen. Het is het schoonste wat ooit met glas en lood geschilderd is.'

Een prachtig voorbeeld is het ontwerp voor een glas-in-loodraam voor woningen van de architect J.J.P. Oud, die Van Doesburg liet ontstaan uit een schilderij van zijn uitzicht aan het Kort Galgewater. Hij schilderde de Blauwpoortsbrug, zeer herkenbaar met de slagbomen en het brugwachtershuisje en bracht die in een volgend schilderij terug tot tweedimensionale kleurvvlakken. Dat nam hij tenslotte weer als uitgangspunt voor de volledig abstracte compositie van de ramen.

Van Doesburg ontpopte zich meer en meer als hogepriester van de nieuwe kunst. Om zijn boodschap over de wereld te verspreiden had hij een voertuig nodig. Dat voertuig werd *De Stijl*, een tijdschrift dat tot op de dag van vandaag een magische klank heeft. In mei 1917 schreef Van Doesburg aan Kok dat hij 'de beste krachten' Mondriaan en Van der Leek bereid had gevonden om mee te doen. 'Er wordt op zoiets gewacht'

In november verscheen het eerste nummer van *De Stijl. Maandblad voor de moderne vakken* van de drukker. Tot 1931 zou het met enige regelmaat verschijnen. Van Doesburg bleef, als Koning Eenooig in het land der blinden, de enige redacteur. Redactievergaderingen waren er niet. Wel organiseerde Van Doesburg bijeenkomsten, waar de emoties soms hoog konden oplopen. Het verhaal gaat dat Mondriaan eens kwam eten in Leiden. In het vuur van de discussie met Van Doesburg stond hij op en begon door de kamer te lopen. Mondriaan wilde daarbij toch beleefd blijven tegen zijn gastvrouw. Tijdens het discussiëren herhaalde hij zo nu en dan: 'Het is heel lekker, Lena. Heel lekker!' Waarbij hij door de lucht zwaaide met een vork, waaraan een droge aardappel was geprikt.

De energie waarmee Van Doesburg kunstenaars met elkaar wist te verbinden was ongekend. Hij was een supernetwerker. Toch maakte hij ook veel ruzie. Hij was een autoritair mannetje (één meter eenenzestig hoog) en zette alles naar zijn hand. Dat leidde ertoe dat, na het veelbelovende begin van *De Stijl*, veel van zijn progressieve vrienden zich ook weer van hem afkeerden. Op een dag kreeg Van Doesburg werken van een tentoonstelling terug-gestuurd waarop achter zijn adres, Kort Galgewater 3, met blauw potlood stond geschreven: 'Galgebok aan de gal! Daar hoor je thuis.'

Door tegenwind liet Van Doesburg zich

niet ontmoedigen. Integendeel. Hij wilde zijn vleugels uitslaan. Leiden werd hem te klein. Sterker: Nederland werd hem te klein. In maart 1921 vertrok Van Doesburg op een propagandareis naar Duitsland. Het eigenlijke reisdoel was Weimar, waar de architect Walter Gropius kort tevoren het Bauhaus had opgezet. Aan die school gaven Klee en Kandinsky les. Van Doesburg wilde daar ook voet aan de grond krijgen: 'Ik heb de Schüler daar iedere avond gesproken en overal het vergif van de Nieuwe Geest rondgestrooid. *De Stijl* zal binnenkort opnieuw verschijnen, radicaler. Ik heb bergen kracht en weet zoo dat onze inzichten zullen overwinnen: Allen en Alles'

Op zijn reis werd Van Doesburg vergezeld door een jonge pianiste, Nelly van Moorsel, die hij in november 1920 had leren kennen tijdens een van zijn lezingen in het land. Vanaf het moment dat zij hem zag, was de vlam in de pan geslagen: 'Ik denk dat men dat *coup de foudre* noemt.'

De ouders van de jonge Nelly waren fel gekant tegen haar omgang met 'Does', zoals zij hem noemde. Dat pikte zij niet en

liep van huis weg. Hij regelde een kamer aan de Oude Rijn voor haar, vlakbij het Volkshuis aan de Haarlemmerstraat, waar Lena en hij inmiddels waren gaan wonen. Ze konden alle drie goed met elkaar overweg. Maar toen Lena – die in Nederland was achtergebleven toen Does en Nelly door Duitsland reisden – overkwam naar Weimar en Van Doesburg voorstelde zijn 'contrastverhoudingen' toe te passen in een driehoeksverhouding voelde Lena daar niets voor.

Toen Van Doesburg in december 1921 terugkeerde naar Leiden voelde hij zich er niet meer thuis. 'In Leiden: alles doods, eenzaam, benauwd, burgerlijk.' De benauwenis had niet alleen met de stad te maken, maar vooral ook te maken met zijn huwelijks. 'Doch ik gevoelde dat het leven onze verhouding veranderd had en wel zoódanig, dat mijn verblijf in Leiden een leugen zou worden. Ik ben nu voorgoed bij Nelly.' Van Doesburg vertrok.

Lena had zich bij de breuk neer te leggen, maar hield zich sterk. Zij bleef *De Stijl* trouw. Nog tot 1923 bleef zij de administratie van het tijdschrift doen. De redactie van

De Stijl, dat bijdragen uit Parijs, Antwerpen en Weimar ontving en de belangrijkste avantgarde-kunstenaars uit Europa onder zijn medewerkers telde, bleef tot het eenmaligste nummer gevestigd in Leiden.

De laatste jaren van zijn leven sleet Van Doesburg met Nelly in een zelf ontworpen huis in Meudon, onder de rook van Parijs. Daar werkte hij even bezeten verder als altijd, tot hij vroegtijdig door de dood werd gehaald. Door astma geteisterd was hij gaan kuren in Davos. Daar stierf hij, op 7 maart 1931, 47 jaar oud nog maar. Zijn hart begaf het tijdens een astma-aanval.

Na zijn dood, in 1938, vond in het Prentenkabinet van de Leidse Universiteit – dat instituut 'vol proffen en droge stofzuigergeleerden' – de eerste solotentoonstelling van Van Doesburgs werk plaats. Pas toen realiseerde men zich in Leiden dat de stad, onzichtbaar voor het leeuwendeel van haar inwoners, jarenlang standplaats van de Europese avantgarde was geweest. 'Hoofdzaak is,' stond in het *Leidsch dagblad* op 3 maart 1938, 'dat van Leiden uit de beginselen van deze kunstenaar de wereld zijn ingegaan.'

Sfeer
Theo van Doesburg
*Utrecht 1883 - † 1931 Davos
1916
Olieverf op doek op triplex
27 x 37 cm

Cornelis Engebrechtsz.
Kruisiging van Christus
ca. 1510

Lucas van Leyden
Het laatste oordeel
1526 - 1527

Isaac Claesz. van Swanenburg
Zelfportret
1568

David Bailly
Vanitas-stilleven met zelfportret
1651

Jan van Goyen
Gezicht op Leiden
1650

Rembrandt van Rijn
Historiestuk
1626

Jan Lievens
Pilatus wast zijn handen in onschuld
ca. 1626

Gerrit Dou
De Astronoom
ca. 1650

Jan Steen
Stoelend paar
ca. 1660

Hendrik van der Burgh
De Groenmarkt
1660

Frans van Mieris
(de Oude)
Boerenherberg
ca. 1655

Edwaert Collier
Schijnbedrieger
ca. 1750

Paulus Constantijn la Farque
De vergaderzaal van Kunst Wordt Door Arbeid Verkregen
1774

Nicolaus - Joseph Delin
Portretgroep van Théodore Fréderique de Malnoë en haar dochters
1796

Mattheus Ignatius van Bree
Burgemeester Van der Werff biedt zijn degen aan het volk
1816 - 1817

Alexander Hugo Bakker Korff
La fille du héros
1875

Menso Kamerlingh Onnes
Portret van Jenny
1888

Floris Verster
Bloemen en bladeren
1888

Willem Hendrik van der Nat
Gezicht op de Vlietbrug bij sneeuw
Eerste helft 20e eeuw

Hendrik Jacobus Valk jr.
Het ontbijt
1921

Theo van Doesburg
Sfeer
ca 1916

Bram van Velde
Zelfportret
1922